

BENCZE LÓRÁNT

PALÓCFÖLD – XIX. SZÁZAD, SZEPESSÉG – XX. SZÁZAD,
SZÉKELYFÖLD – XXI. SZÁZAD

Mikszáth, Krúdy és utóduk a magyar próza stílushagyományában

Régi bogaram, hogy a magyar irodalom elsősorban nem azért fordítható nehezen idegen nyelvekre, mert más nyelvcsaládhoz vagy más nyelvtípushoz tartozik a nyelv, mint azok, amelyekre fordítják, hanem azért, mert meglehetősen retorikus. Némi sarkítással szólva Petőfi ahelyett, hogy verset írna, népszónokol, Kosztolányi ahelyett, hogy novellát írna, törvényszéki beszédet tart (1).

A címben összekapcsolt három író nem az köti össze elsősorban, hogy más népekkel való határmezsgyén és hagyományos magyar toleranciából születtek (szlovák, német, román érintkezés). Nem is az, hogy egy-egy főszereplő az álom és a valóság határán mozog (*Szűcs Pali* – Mikszáth, *Pázmáni János*, *Boldogházi-Felsen* – Krúdy, *Talabér Jóska* – Bayer Zsolt), hanem – még egyéb más között – az, hogy a novellák indítása valójában mesteri szónoki bevezetés (exordium), a bevezetéshez az ókori retorikában előírt és alkalmazott eszközök alkalmazásával (2). Valósággal olyanok ezek a bevezetések, mintha tankönyvbe, mintául szolgáló beszédgyűjteménybe készültek volna. Arisztotelész, Cicero és Quintilianus minden bizonnyal élveznék e retorikus magyar prózai hagyományt.

Arisztotelész három analógiával világítja meg a bevezetést. A bevezetés olyan, mint a prologus a költészetben, a nyitány a fuvalazenében és útépités (Rétorika 1414 b). Általában a retorikák szerint a bevezetés célja az alaphang megadása, a jóindulat megnyerése, a figyelemfelkeltés, a vágy felkeltése, az érdeklődés felkeltése, a kíváncsiság felkeltése (a téma felvezetése), a hallgatóság felkészítése a beszédre és a közvetítés a hallgató és a beszéd tárgya között.

A bevezetés leggyakoribb **eszközei pedig a kérdés, a párbeszéd, az idézet, az aposztrófé, a szókép (metafora, hasonlat), történet, anekdota, példa, elbeszélő jelen, konkrétság, sokkolás, karikírozás, szójáték, vicc, pletyka, a hallgatóság érdekeltségének kimutatása, a hallgatóság dicsérete, feddése, gyönyörködtetése, a szónok érdemeinek szerény dicsérete, kellemetlenségeink, szegénységünk, elhagyatottságunk, csapásaink felidézése** – ezért segítségkérés, lebeszélés, rábeszélés, új, hallatlan, különleges, paradoxon, illogikus, abszurd, valószínűtlen, amin elámul a hallgatóság, vallomás, beismerés, közvetlen eszközök (a rövidség, a világosság), közvetett eszközök (a homályos, talányos körüljárása az ügynek, a hallgató „alattomos” bekerítése – insinuatio).

A bevezetés **szerkezete: megszólítása a hallgatóságnak, az első mondat (a bevezetés bevezetése), maga a bevezetés (a beszéd foglalatja, a téma felvezetése), kitérés, a bevezetés befejezése, átvezetés.**

Nézzünk meg ezekből néhányat a három író két-két novellájának bevezetésében!

Az alaphang megadása

Mindegyik bevezetésben az alaphang valamiféle „drámai” indítás, amelyben „kizökkent az idő”, kibillentek a dolgok a maguk természetes rendjéből. Ez okozza a gondot, és indítja el a cselekményt. A főhős, illetve az író elkezd gondolkodni, mintha Heidegger csodálkozásának adna hangot, hogy a magyarban a *gondolkodás* szótöve a *gond*. A magyar emberben a gondolkodás kiindulópontja a *gond*. A magyar ember mintegy akkor kezd gondolkodni, amikor valamilyen *gondja* van. Ilyenkor felrémlik neki valami, a fejébe vesz valamit, elgondolkodik valamin:

- I. „...ha a pokolban egyszer az a gondolatjuk támadna az ördögöknek...”
- II. „Különös gondolatai támadtak.”
- III. „...azt vette a fejébe, ... különben azt találja hinni,”
- IV. „...egyéb híján azon gondolkodott ... medve bőrén heverészve gondolkozott...”
- V. „A krónikásban felrémlt egy ígéret,”
- VI. „...mert sokaság vagyunk ismét, kicsikét gondolók,”

A *gondolkodás* megjelenik záró hangként is a novellák végén, többnyire nem tudásként, amikor az (ál)megoldásra, illetve arra gondolnak, hogy végül is nem oldották meg azt, ami a novella elején elindította a bonyodalmat, vagyis amin elkezdtek gondolkodni. A *tagadás* és/vagy a bizonytalanságot különféle nyelvi eszközökkel (határozószó, feltételes mód, feltételes kötőszó, /*nem/ tud* ige stb.) kifejező *modalitás* utal a megoldatlanságra:

- I. „Házasságra, szerelemre már egyik sem gondol.”
- II. „Ködös fejét gondolkozva hajtotta le egy szuszékra... *Hátha nem* is volt ő Gózonban...”
- III. „Nem tudom elgondolni, hogy miért restelli azt, hogy maga valamikor nálunk lakott...”
- IV. „*Ha* egyszer valakinek eszébe jutna...”
- V. „S nem tudja azóta sem eldönteni ... *próbálja* rekonstruálni az eseményeket...”
- VI. „...s nem tudja a felületes utazó...”

Ha retorikai megközelítéssel tekintünk arra a tényre, hogy a novellák végén ugyanott tartunk, mint az elején, hogy semmi nem oldódott meg, aminek meg kellett volna oldódnia, hogy a dolgok nem rendeződtek el, akkor Horváth János Petőfire vonatkozó szerepjátszás elméletét kell alkalmaznunk. Novellaíróink „demagóg szónokot” mímelve írnak novellát. Végül is „nem mondanak semmit”, de azt mesterien. Szépen múlatják az időt. Nem demagóg szónokok ők tehát, hiszen csak megjátsszák a demagóg szónokot. Ez pedig maga a legmagasabb művészet. Nem erőlködnek, hogy valamire jussanak, mint ahogy a tehetségtelenség teszi. Látszólag könnyedén kirázzák a kisujjukból az olvasónak hallatlanul élvezetes semmit mondást. De csak látszólag, mert mindeközben az étellel szükségképpen velejáró konfliktusok feloldására, a ku-

darctűrésre és a be nem csaphatóságra nevelnek. Mint valaha a népmesék, amikor keletkeztek.

A jóindulat megnyerése

A hallgatóság jóindulatának megnyerése (a fentebb felsorolt) különféle eszközökkel történhet.

a. A hallgató/olvasó dicséretével, iránta való tiszteletünk kifejezésével:

I. „Uraim... Nyájas olvasó...”

V. „nyájas olvasó”

VI. „mert sokaság vagyunk ismét”

b. A magunk dicséretével, azzal, hogy tiszteletre méltónak mutatkozunk:

V. „... a krónikásban felrémlett egy ígéret ... az ígéretet be kell tartani, a mindenségit neki...”

c. Inszinuációval:

I. „...nem akar lenni sem sértés, sem gúny ...”, ami valójában az, mert utána Selmecbánya „az ördögök városa”, „bolondos hely”, „görbe ország”.

e. Látszólagos, ironikus megengedéssel, bevallással

I. „... nem akar lenni sem sértés, sem gúny, különösen az élőkre vonatkozólag ...”

A figyelem, érdeklődés, kíváncsiság felkeltése

a. Kérdéssel:

II. „Nem volna-e jobb visszafordulni? ... vajon lesz-e szerencséje?”

IV. „...miért folyik a Poprád folyó minden más magyar folyóval ellenkező irányba: felfelé, a Kárpátoknak, kifelé, a határon túl, lengyel földre?”

VI. „Hiszen hol is bújik meg Szőlőskislak? ... s mivégre?”

b. Aposztróféval:

I. „Bocsássa meg az ottani érdemes magisztrátus ezt a becsmérlést ... különösen az élőkre vonatkozólag, kik bizonyára nem tehetnek róla, hogy az őseik olyan bolondos helyre építkeztek”.

c. Idézéssel:

II. „Azóta már találgatják odahaza, vajon lesz-e szerencséje?”

III. „Pázmáni – mondogatták az atyafiak (különösen idegenek előtt) – nagyon jeles ember. Nyelveket is tud.”

IV. „...azon gondolkodott, hogy miért folyik a Poprád folyó...?”

V. „És ezt az ígéretét be kell tartani, a mindenségit neki, különben azt találja hinni a nyájas olvasó...”

VI. „...s mivégre? – »nem sokaság, hanem lélek, s szabad nép tesz csuda dolgokat« úgy bizony”

A kérdés, aposztrófé, idézés mindegyik írónál a magyar irodalomban erősen Mikszáthhoz kötődő, sokat tárgyalt, sajátos függő beszéd, átélt beszéd, belső monológ, szabad függő beszéd, illetve az elbeszélő, a főhős, a hallgatóság/olvasó között indázik. Ebben vélhető Mikszáth hatása és hagyományalakítása az utána következő írókat

illetően. Az egykori, élő népmese előadásakor a hallgatóság valóságos beleszólását is tükrözheti ez az előadásmód, és akkor ez a hagyomány talán sokkal régebbi.

d. A te ügyedről van szó (tua res agitur):

- I. „Nyájas olvasó, ki még nem jártál...”
- II. „Az egész világ tudja...” (mintegy neked is tudnod kell, olvasó)
- III. „...és kemény magyar létére nem szégyellte magasztalni a német kultúrát” (mintegy te is kemény magyar vagy, olvasó).
- IV. „...minden más magyar folyóval ellenkező irányba...”
- V. „...különben azt találja hinni a nyájas olvasó...”
- VI. „mert sokaság vagyunk ismét ... s odalesz lassan a jussunk a magunk dolgára, ha nem kutatjuk elő s nem poroljuk le azt a lelket...”

e. Szóképpel, hasonlattal:

- I. „...bizonyosan olyan lenne, mint Selmecebánya.”
- V. „...miképpen szakadt el Szász bácsiban egy húr.”
- VI. „...a kötelező iskolai ünnepek árvasága ... s nem poroljuk le a lelket, ami ott bujkál még mindig sivárságunk háta mögött.”

f. Az anekdotikus élcelődéssel, amely mindegyik bevezetésre jellemző, és amely gúnyos, ironikus, karikírózó, illogikus, sőt sokkoló valószínűtlen mozzanattal, a téma (talányos) körülírásával:

- I. „...pokolban ... az ördögök ... várost építsenek...”
„érdemes magisztrátus”
„görbe ország”
- II. „leült ... a határköre ... visszafordulni?”
„Látták végigmenni a falun ünneplő ruhában, a gomblyukába tűzött piros selyemkendővel, melyet ki akar cserélni másikkal.”
- III. „...kunok közt ... németül kell beszélni...”
„...büszke volt német tudományára, amelyet azonban már jóformán elfelejtett, de ahhoz elegendő volt, hogy színmagyar vidéken bizonyos tekintélynek örvendezzen”
„...az atyafiak...”
„...kemény magyar létére nem szégyellte magasztalni a német kultúrát”
- IV. „...második esztendeje ... azon gondolkozott...”
„...miért folyik a Poprád folyó minden más magyar folyóval ellenkező irányba...”
„...annyira belefáradt a semmittevésbe, hogy még a szokásos cigarettát is elfelejtette megsodorni.”
- V. „miért játszott azon a napon a parajdi csapat legjobbjá, Talabér Jóska szinte kifogástalan, koromfekete lakkcipőben”
- VI. „...Dani uraság faragta a verset ... ideje volna kicipelni Dani uraság mondatait a kötelező iskolai ünnepek árvaságából, mert sokaság vagyunk ismét, kicsikét gondolók, kicsikét merők, kicsikét álmodók...”

A bevezetés szerkezete

Az olvasó/hallgató megszólítása expressis verbis is szerepel:

- I. „Uraim ...”
„Nyájas olvasó”
- V. „nyájas olvasó”

Kitérés:

- I. A novella első része a Bevezetés alcímet viseli, tehát az általam kiemelt rész valójában a bevezetés bevezetése, valójában kitérés, és még több kitérés is követi, mire a témát fölvezeti.
- II. „Látták végigmenni a falun...” Annyiban kitérés, hogy visszatér az előbb történetekre, azaz mielőtt leült volna a határköre.
- III. „Pázmáti – mondogatták .... Mindig végiglapozta a német újságot...”
- IV. „... még a szokásos cigarettáját is elfelejtette megsodorni” mondattal kezdődik egy hosszabb kitérés, hogyan is került a főhős az ósdi kastélyba.
- V. „Éjjel volt, amikor a krónikás papírra vetette, miképpen szakadt el Szász bácsiban egy húr.”
- VI. „Először talán arról, hogyan kerül Szőlőskislak az erdélyi történetek közé ... Balatonboglár után, a somogyi dombok között, nem is messze onnan, ahol Dani uraság faragta a verset...”

Közvetítés: A kitérés mellett alapvető, hogy a hallgató tudja, miről lesz szó. Ne maradjon erről bizonytalanságban, mert a határozatlanság eltereli a figyelmet. A kitérés látszólag ez ellen hat. Ezért szükséges a közvetítés a hallgató és a beszéd tárgya között. Szükséges mintegy összeilleszteni, összeszoktatni, összehangolni őket egymással, azonos hullámhosszra hangolni az íróval/beszélővel az olvasót/hallgatót, a főhőst, illetve a témát. Ezt két eszközzel éri el mindegyik idézett bevezetés. Az egyik a gúny és az irónia. Alapvető a mikszáthi és magyar hagyományban, hogy nincs bennük gyűlölet, sőt ellenkezőleg, szeretet van bennük a hősök, az események, a téma iránt. Ezt azért kell kiemelni, mert a kortárs médiában csaknem teljesen ismeretlen ez a szeretetteljes irónia. Ebben különbözik a mai kabaré iróniája a hagyományos magyar novellaírás iróniájától. Csak a szeretetteljes gúny az, amelyen szívből tudunk kacagni. A gyűlölettel teli gúny legfőljebb ideges röhögést vált ki. A szeretetteljes gúny feloldja azt a feszültséget, amelyet saját és mások gyarlósága kelt bennünk. A gyűlölő gúny tovább eszkalálja a konfliktust, egészen a személyiségtorzulásig és személyiségrombolásig.

A másik eszköze a közvetítésnek a konkrétság a téma felvezetésében, előkészítésében. Azonnal megtudjuk a főhős nevét (Szűcs Pali, Pázmáti János, Talabér Jóska, Boldogházi-Felsen) és/vagy a konkrét helyet (Selmechánya / Biziék nagy rétje, Gózon / Kárpátok alatt, Poprád folyónál / Parajd / Szőlőskislak Balatonboglár után), esetleg időt (éjjel volt ... most nappal van). A konkrét adatokról ráadásul úgy értesülünk, mintha régi ismerősök volnának, mintha mi is ahhoz a kisebb, bizalmi körhöz tartoznánk, ahol ezek a szereplők élnek, léteznek. Ennek közelebbi eszköze a becézés (Pali / Jóska / Dani), bizalmas behatárolás a kisebb közösség szokásos megszólításának

használatával (Szász bácsi / Dani uraság) és a pusztán családnévvel való említés (Pázmáti / Boldogházi-Felsen).

Mivel a kiválasztott bevezetésekben, illetve novellákban mesterművekkel állunk szemben, nyilvánvaló, hogy nem szerepel mindegyikben minden egyes lehetséges retorikai eszköz, vagy ha szerepel, csak némi erőltetettséggel mutatható ki – egyik bevezetés, novella sem olyan ló rajza, amelyiken minden betegség fel van tüntetve – mégis meglehetősen nagy, elég nagyszámú eszközt fedezhetünk föl bennük, hogy megalapozottan rájuk tegyünk a retorikus bevezetés címkéjét, és olyannak tartsuk őket, mintha mintául szolgáló beszédgyűjteménybe készültek volna, de csak „mintha”, aminthogy ennek tekintjük a művészetet Arisztotelész meghatározása óta, vagyis „ahogy lenni szokott”, és nem aszerint, ahogy „megtörtént”.

Jegyzetek

1. Vö. Bencze Lóránt: A remekmű gyökerei. *Magyar Nyelv*. 1986/3: 269–75. A remekmű mértéke. *Tanulmányok*. 20. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék (1987). Főszerkesztő: Thomka Beáta. 57–62. Aczél Petra–Bencze Lóránt: *Hatékonyság a nyelvi kommunikációban*. Corvinus: Budapest, 2001. 79–82.

2. Arisztotelész: *Rétorika*. III. könyv 14. fejezet. Ford. Adamik Tamás. Gondolat: Budapest, 1982. – Cornificius: *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó: Budapest, 1987. 1,4,6; 1,6,9; 1,7,11. – Quintilianus: *Institutio oratoria*. 4,1 stb. – Lausberg, Heinrich: *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 2te, durch einen Nachtrag vermehrte Auflage. Hueber: München, 1973. §§ 64 (3), 263–288, 323, 1180.

3. A kiválasztott bevezetések szövege:

I. Uraim, ha a pokolban egyszer az a gondolatjuk támadna az ördögöknek, hogy várost építsenek, az bizonyosan olyan lenne, mint Selmecbánya.

Bocsássá meg az ottani érdemes magisztrátus ezt a becsmérlést, nem akar lenni sem sértés, sem gúny, különösen az élőkre vonatkozólag, kik bizonyára nem tehetnek róla, hogy az őseik olyan bolondos helyre építkeztek. Nyájas olvasó, ki még nem jártál e görbe országban... (Mikszáth Kálmán: Az aranykisasszony. – A tót atyafiak. 1881. In: A tót atyafiak. A jó palócok.).

II. Ahogy az öreg Biziék nagy rétéjéhez ért Szűcs Pali, leült egyet pihenni a határköre. Különös gondolatai támadtak. Nem jobb volna-e visszafordulni?

Ha akarná, sem teheti már. Az egész világ tudja, hogy Gózonba siet, Bede Erzsit megkérni. Látták végigmenni a falun ünneplő ruhában, a gomblyukába tűzött piros selyemkendővel, melyet ki akar cserélni másikkal. Azóta már találgatják odahaza, vajon lesz-e szerencséje? (Mikszáth Kálmán: Szűcs Pali szerencséje. – A jó palócok. 1882).

III. Pázmáti János, egy alföldi földbirtokos valahol a kunok között azt vette a fejébe, hogy az Ő fiacskájának németül kell beszélni. Ő maga is büszke volt a német tudományára, amelyet azonban már jóformán elfelejtett, de ahhoz elegendő volt, hogy színmagyar vidéken bizonyos tekintélynek örvendezzen.

Pázmáti – mondogatták az atyafiak (különösen idegenek előtt) – nagyon jeles ember. Nyelveket is tud.

Pázmáti a városka kaszinójában mindig végiglapozta a német újságot, és kemény magyar létére nem szégyellte magasztalni a német kultúrát. (Krúdy Gyula: A podolini takácsné. 1909. In: Utazás a Szepességben. Az utazó. Felsőmagyarországi Kiadó: Miskolc, 1998).

IV. Boldogházi-Felsen, a semmittevő, akkoriban második esztendeje lakott a Kárpátok alatt egy ócska kastélyban, és egyéb híján azon gondolkodott, hogy miért folyik a Poprád folyó minden más magyar folyóval ellenkező irányba: felfelé, a Kárpátoknak, kifelé, a határon túl, lengyel földre? Egy barna, jablonkai medve bőrén heverészve gondolkodott Boldogházi-Felsen, és annyira belefáradt a semmittevésbe, hogy még a szokásos cigarettát is elfelejtette megsodorni. (Krúdy Gyula: A Poprád nem jön haza. 1910. In: Utazás a Szepességben. „Mindenkinek van élettörténete”. Felsőmagyarországi Kiadó: Miskolc, 1998).

V. Éjjel volt, amikor a krónikás papírra vetette, miképpen szakadt el Szász bácsiban egy húr.

Most nappal van, és a krónikásban felrémllett egy ígéret, miszerint be fog számolni arról is, miért játszott azon a napon a parajdi csapat legjobbjá, Talabér Jóska szinte kifogástalan, koromfekete lakkcipőben. És ezt az ígéretet be kell tartani, a mindenségít neki, különben azt találja hinni a nyájas olvasó, hogy a krónikás csak kitalálta az egészet a kacagtatás végett. (Bayer Zsolt: A Talabér Jóska koromfekete lakkcipője. – Erdélyi történetek. Kairosz: Budapest, 2003).

VI. Először talán arról, hogyan kerül Szőlőskislak az erdélyi történetek közé. Hiszen hol is bújik meg Szőlőskislak? Balatonboglár után, a somogyi dombok között, nem is messze onnan, ahol Dani uraság faragta a verset minékünk – s mivégre? –, „nem sokaság hanem lélek, s szabad nép tesz csuda dolgokat”, úgy bizony, s ideje volna kicipelni Dani uraság mondatait a kötelező iskolai ünnepek árvaságából, mert sokaság vagyunk ismét, kicsikét gondolók, kicsikét merők, kicsikét álmodók, s odalesz lassan a jussunk a magunk dolgára, ha nem kutatjuk elő s nem poroljuk le azt a lelket, ami ott bujkál még mindig a sivárságunk háta mögött. (Bayer Zsolt: Az elárvult kápolna Szőlőskislak felett. – Erdélyi történetek. Kairosz: Budapest, 2003).